كۇئىنلۇن قاشتاشلىرىنىڭ تالان-تاراج قىلىنىشى

(ئەدەبىي ئوچېرك)

لىۋ شۇەچە
خىتاي يازغۇچىسى

قىسقىچە كىرىش سۆز

تاشقورغان — جۇڭگونىڭ ئەڭ غەربىي تەرىپىدىكى پامىر تاغلىرىنىڭ باغرىغا جايلاشقان كىچىك بىر شەھەردۇر. ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇ ھازىرقى تاجىك ئاپتونوم ناھىيەسىنىڭ مەركىزى. بۇ مەملىكىتىمىز بويىچە ئاھالىسى ئەڭ ئاز ناھىيەلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ بار-يوقى ئاھالىسى ئون مىڭدىن سەللا ئاشىدۇ.

پامىر — قەدىمىي پارس تىلىدا «تۆپە-تۈز ئۆي توپىسى» دېگەن مەنادا ئىكەن. ھالبۇكى، قەدىم زامان ئارخېئولوگلىرى خاتالاشقانمۇ ياكى ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ كەلگەن ئادەملەر سىرتتىن قاراپلا خاتا پەرەز قىلغانمۇ، پامىر چوققىلىرى ھېچ قانداق «ئۆي توپىسىدەك تۆپە-تۈزلەڭ» ئەمەس، بەلكى ئۇ يەردە دېڭىز يۈزىدىن تۆرت مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتە قەد كۆتىرىپ تۇرغان قارلىق چوققىلارنى كۆرىسىز. بۇ يەردە تەبىئەت ئۆزىنىڭ سېھىرلىك كارامىتىنى كۆرسىتىپ، ئالەم غەزنىسىنىڭ قىممەتلىك دۇردانىلىرىنى ئەسىرلەر بويى ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ يەردە دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئېگىز چوققا ھېساپلانغان «چوغىلى» چوققىسى، «مۇز داۋانلار ئاتىسى» دەپ ئاتالغان مۇزتات چوققىسى، گۈڭگىر تاغ چوققىسى ۋە گۈڭگىر تېغىنىڭ توققۇز سالا چوققىلىرى خۇددى باشلىرىغا قاردىن قالپاق، ئۈستىگە تاشتىن قالقان كىيىپ، ئەل ۋە ئەۋلادنىڭ ئامەت نەسىبىسى، ئاتا مىراسى بولغان بايلىقلارنى قاراقچىلارنىڭ تالان-تاراج قىلىشىدىن ساقلاپ تۇرغان پالۋانلاردەك بىر-بىرسى بىلەن گىرەلىشىپ، ئاسمان تىرەپ تۇرىدۇ. سىرتتىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ سۈرلۈك ھەيۋىسىدىن ئادەم ئەيمىنىدۇ.

تاشقورغان — تاجىك تىلىدا «تاش قەلئە» ۋە «تاشتىن قورۇلغان قورغان» دېگەن مەنادا ئىكەن. ئامما ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تاغ-تاشلارنى كۆرۈپ، بۇ يەردە تاشتىن باشقا ھېچ نېمە يوق ئىكەن، دەپ ئويلاپ قالماڭ. ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. سىز كۆرگەن ئەشۇ گىگانت تاشلارنىڭ قوينى-قۇچاقلىرىدا دۇنيادا ئەڭ كام ئۇچرايدىغان ئېسىل تاشلار، قىممەتلىك غەزنە-بايلىقلار ياتىدۇ.

ئەپسۇس! مىڭ ئەپسۇس! ئەسىرلەر بويى ئەشۇ ئېگىزلىكتە ياشاپ كېلىۋاتقان يەرلىك خەلقلەر شۇ غەزنە-بايلىقلارنى ئېچىپ، باي بولۇشنى ۋە ھوزۇر-ھالاۋەتنى كۆرۈشنى ئويلاپمۇ قويماپتۇ. ئۇلار پەقەت ئاتا-بوۋىسىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان ھايات يولىدىن چەتنىمەي، قارىنىنى بىر-ئىككى كاپام تالقان ياكى ئاپسا بىر بۇردا زاغرا بىلەن تويغۇزۇپ، ئۈستىگە ژىتىق جۇگا، ئەسكى چەكمەن كىيىپ، تاغ-تاشلار ئارىسىدا كەچۈرۈۋاتقان نامرات تۇرمۇشىغا شۈكرى-قانائەت قىلىپ، مىڭلىغان يىللارنى ئۆتكۈزگەن.

پەلەك چۆگىلەپ، 20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىغا كەلگەندە غەپلەت ئۇيقۇدا ياتقان پامىر تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ جەنۇپ تەلەپپۇزى بىلەن، شىمال تەلەپپۇزى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭ ئۆلكىلەرنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن سۆزلىشىدىغان ئادەملەر تۈركۈم-تۈركۈملەپ پەيدا بولۇشقا باشلىدى، ئۇلار ئەشۇ تاغلارنى كۆزلەپ، بايلىق ئىزدەپ چىققانلار.

شۇنداق قىلىپ، ئىلگىرى ئادەملەرنىڭ ئاياق ئىزى چۈشمىگەن تاغ چوققىلىرىدا ۋە مۇز داۋانلار ئارىسىدا ھەر خىل تەلەپپۇزلارنىڭ شاۋقۇنى، تەۋەككۈلچىلەرنىڭ ئۆز ئارا بايلىق تالىشىپ چىقارغان جاڭجال-غوغىسى پات-پاتلا ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان بولدى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يەر ئادەملەرنىڭ ئىنساپ، ۋىجدانىنى سىناش مەيدانىغا ئايلاندى.

80-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ كىچىككىنە «تاش قەلئەنىڭ» قەدرى-قىممىتى بىردىنلا ئېشىپ، ئۇنىڭ داڭقى ئالەمگە يېيىلىشكە باشلىدى. شۇندىن بۇيان بۇ تەۋەدە تەۋەككۈلچىلەر تەرىپىدىن «دەتتىكام» دەپ ئۆز بەختىنى سىنايدىغان ھەر خىل سپېكتاكىللار ئوينىلىپ كەلمەكتە. بۇ سپېكتاكىللارنىڭ ئىچىدە خۇشاللىق بىلەن ئاياقلىشىدىغان كومېدىيەلەرمۇ، كۆز يېشى بىلەن ئۈگەيدىغان تراگېدىيەلەرمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

خوش، قېنى، ئەندى شۇ سەھنىنىڭ پەردىسىنى ئېچىپ كۆرەيلى!

بىرىنچى بۆلۈم: ئاز ئۇچرايدىغان قويقوتىنى

1. تاشقورغاندىكى داتون يېزىسى

مەيلى سىز شاۋقۇنلاپ ئېقىۋاتقان چەرچەن دەرياسىنى بويلاپ مېڭىڭ، مەيلى شۇ ئەتراپتا شىلدىر-شىلدىر ئېقىپ تۇرغان ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى ياقىلاپ يۈرۈڭ، ئەگەر سىزدە قاش تېشىنى تونۇيدىغان دىت بولسا، ھەممە يەردىن ئۇنى تېپىپ، تېرىپ ئالالايسىز. ئەگەر ئۆزىڭىز چاققان، ئايىغىڭىز يېنىك بولسا، يەنە بىر نەچچە قەدەم ئېرى ماڭسىڭىز قاشتاشلار لالىزارلىقىغا كىرىپ قالغاندەك بولىسىز. بۇ يەردە قاشتاشلىرىنىڭ ھەر خىل، ھەر رەڭ ۋە ھەر خىل سالماقدىكىسىنى تاپالايسىز. توق كۆك رەڭلىك زۇمرەت تاش دەمسىز، سۈتتەك ئاق ياكى ئېقى بىلەن كۆكى ئارىلاش كۆك-ئالا تاشلار دەمسىز، كۆز ئالدىڭىزدا جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭى بىر توننادىن ئېشىپ كەتسە، ئەڭ كىچىكى ئاز دېگەندە 10-20 كىلوگرامدىن كام بولمايدۇ.

پارىژدىكى ئالتۇن زەر تۇتۇپ قاشتېشىدىن سېلىنغان ئېلىسېي سارىيىدا جاھاننىڭ ھەممە يېرىدىن ئېلىنغان ئېسىل تاشلاردىن ياسىغان زىننەت بۇيۇملىرى بار دەيدۇ. ھالبۇكى، كىچىككىنە داتون يېزىسىدىكى ئون نەچچە ئائىلىلىك چارۋىچىلار ئەسىرلەر بويى ئەشۇ قىممەتلىك قاشتېشى ئارىسىدا ياشاپ كېلىۋاتقانلىقىدىن ئۆزلىرى بىخەۋەر!...

گۈگۈم چۈشۈپ، قاش قارايغان مەزگىل ئىدى. قۇياش شەپىقى تاغ چوققىلىرىغا گويا ئالتۇنسىمان لىباس يېپىپ قويغاندەك يېقىملىق كۆرۈنەتتى. كەچكى تاغ مەنزىرىسى ئەجايىپ بىر ھۆسنى بىلەن ئادەمنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. ئىسھاق بوۋاي تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئۈچ پارچە مەرمەر تاشتىن ياسىغان ئوچاققا ھە دەپ تېزەك پارچىلىرىنى تىقماقتا ئىدى. ئەشۇ ئوچاققا قاپ-قارا قۇرۇم بېسىپ كەتكەن كىچىككىنە بىر مىس قازان ئېسىلغان. قازاننىڭ ئىچىدە بارى يوقى ئون نەچچە تال ئۇششاق ياڭيۇ، خالاس. ئوچاقتىكى ھول-قۇرۇق ئارىلاش كالا تېزەكلىرى بىر يېنىپ، بىر ئۆچەتتى. ئۇنىڭدىن چىقىۋاتقان قارا-قويۇق ئاچچىق ئىس كۆز ئاچقۇزماتتى. بوۋاي كۆزلىرىدىكى ياشنى قولىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېتىپ، دۈمچەيگەن پېتىچە ئوچاقتىكى ئوتنى پۈدىمەكتە ئىدى.

مانا، قاراڭ! ئاستىغا تۈگۈمەس-پۈتمەس غەزنە-بايلىقنى بېسىپ ياتقىنىنى بىلمەستىن «خۇدانىڭ ياراتمىشى شۇ» دەپ، بارغا شۈكرى، يوققا قانائەت قىلىپ، تەغدىرگە تەن بېرىپ كېلىۋاتقان بەندىلەرنىڭ مۇشكۈل ھالى ئەنە شۇنداق. ئۇلار ئەشۇ تۇرمۇشقا ئۇبدان كۈنۈكۈپ كەتكەچلىكتىن ئاستىدىكى بايلىقنى قېزىۋېلىپ، باي-باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ئېسىغا ئېلىپمۇ قويمىغان. قانداق قىلسۇن، ئۇ بىچارىلەرنىڭ كۆرگىنى پەقەت شۇ تۇرسا! بۇ يەردە ئەسىرلەر بويى چولاق تام، پاكار ئۆيلەردىن باشقا خانسارىيىدەك ھەشەمەتلىك بىنالار ياكى سىرتى ھەيۋەت، ئىچى راھەت زامانىۋى ئۆيلەر بولمىغان ھەم ھېلىغىچە يوق. مۇنداق ئۆيلەردە ياشاش داتون كەمبەغەللىرىنىڭ ئۇخلىسا چۈشىگىمۇ كىرمەيدۇ.

مەن ئىسھاق بوۋاينىڭ ئۆيىگە سىنچىلاپ قاراپ چىقتىم. ئۆينىڭ تاملىرى ئىسلىنىپ، قاپ-قارا قۇرۇم بېسىپ كېتىپتۇ. كۆرسەتكۈچ بارمىقىم بىلەن قۇرۇمنى چۈشۈرۈۋېتىپ قارىسام، تام قاشتېشىدىن قوپۇرۇلغان ئىكەن. پاھ، نېمە دېگەن تازا ھەم گۈزەل، زەرەپشان قاشتاشلىرى!

مەن تاشلارغا قاراپ، بىر دەقىقە ھاڭ-تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قالدىم، ئىچىندىم. بۇ بىر پاجىئەغۇ؟!

ياق، بۇ تېخى ئانچە چوڭ پاجىئە ئەمەس! پاجىئەنىڭ چوڭى داتوندىن تۆۋەندىكى بىر مەھەللىدە. ئۇنى مەھەللە دەپ ئېيتىشمۇ قىيىن. چۈنكى بۇ يەردە بارى-يوقى ئۈچلا ئائىلە ياشايدۇ. مەركىزى شەھەردىن يۈز چاقىرىم ژىراقتىكى بۇ مەھەللىنى ئوتتۇرىدا ئېگىز مۇز داۋان توساپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىن شەھەرگە قاتنايدىغان يە ترانسپورت، يە تاش يولمۇ يوق. ئادەملەر شەھەرگە بېرىش ئۈچۈن مۇز داۋاندىن قوتازلارنىڭ قويرۇغىغا ئېسىلىپ بىر-بىر قەدەملەپ ئۆتىدىكەن. يەنى ئاھايىتى خەتەرلىك جايلاردىن جاننى قولغا ئېلىپ دېگۈدەك، ئون نەچچە كۈنلەپ يول مېڭىشى كېرەك. يەنە كېلىپ، پەقەت يىلنىڭ 7-8-9-ئايلىرىدىلا يول ئوچۇق، باشقا ۋاقىتلاردا ئۇ يەرلەردىن ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس.

ئەپسۇسكى، ئۆلكە ئازات بولۇپ، قىرىق يىل مابەينىدا بۇ يەردە سەككىز ھاكىم يۆتكىلىپتۇ. شۇلارنىڭ ئىچىدىن تۆرت ھاكىم ئاران داتون يېزىسىغا بارغان بولسىمۇ، ئامما ھېلىقى ئۈچ ئائىلىلىك مەھەللىگە قەدىمى يەتمەپتۇ. بۇ يەردىكى ئادەملەر شۇ كۈنگىچە نە ۋېلىسىپىت، نە ماشىنا، نە رادىو، تېلېۋىزور دېگەن نەرسىلەرنى كۆرۈپ باققان بولىسىچۇ؟! ئۇلار بىز بىلەن بىر زېمىندا ياشاۋاتقان ئادەملەر بولۇپ تۇرغۇلۇق، ئامما ھېلىغىچە ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تۇرمۇشىدا ھايات كەچۈرۈۋېتىپتۇ.

چارۋىچى كەنجە بوۋاينىڭ قوي قوراسى تامامەن كۆك-ئالا قاشتېشى بىلەن ياسالغان ئىكەن. قورا بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن ياسالغانلىقتىن تاملىرىغا توپا-چاڭ قونۇپ، كىر بېسىپ كېتىپتۇ. تامنىڭ بىر پارچە يېرىنى تازىلاپ قارىسام، ئاستىدىن گۈزەل قاشتېشى پال قىراپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى. يەنە كېلىپ ئېقى-كۆكى ئارىلاش ئەڭ قىممەتلىك تاشلار ئىكەن. «ئىسسىت، ئىسسىت!» دەپ كەتتىم ئىچىمدە.

— بوۋاي، بۇ نېمە تاشلار؟ نېمە دەپ ئاتايدۇ بۇ تاشنى؟ — دەپ سورىدىم كەنجە بوۋايدىن ئەتەي.

— تاڭ! بىلمەيمەن! — دەپ جاۋاپ بەردى بوۋاي.

— بۇ تاشلار پۇلغا يارامدۇ؟...

بوۋاي مېنى زاڭلىق قىلغاندەك مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى:

— تاغنىڭ ئېشى نېمە پۇلغا يارىسۇن. مۇنداق تاشلار تاغنىڭ ھەممە يېرىدە ياتىدۇ. كېرەك بولسا، بېرىپ خالىغىنىڭىزچە تېرىپ ئېلىڭ، ھېچ كىم توسمايدۇ!...

مەن قوتاندىن چىقىپ كېتىپ بېرىپ قارىسام، قوتاننىڭ ئىشىكىمۇ سۈتتەك ئاپپاق قاشتاشلىرى بىلەن قوپۇرۇلغان ئىكەن. يۈز جىڭدىن ئارتۇق بۇ تاشلار كام دېگەندە ئون مىڭ يۈەن تۇرىدۇ.

— بۇ تاشلارنى نەدىن ئالدىڭىز؟ — دەپ سورىدىم بوۋايدىن.

— بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئىلگىرى قوي بېقىپ يۈرگىنىمدە، ئۆستەڭنىڭ ئىچىدىن پاقىراپ تۇرغان نەرسىلەرنى كۆرۈپ قالدىم. قارىسام ھەممىسى ئاپپاق، ئاپ-تازا ئېسىل تاشلار ئىكەن. ئېلىپ كېلىپ قوتانغا ئىشلەتتىم، — دەپ جاۋاپ بەردى بوۋاي.

— بۇنىڭ ئېتى بارمۇ؟ بۇ تاشنى نېمە دەپ ئاتايدۇ؟

— ئېتى؟! مانا، ئاپپاق تۇرمامدۇ، ئېتى ئاق تاش بولسا كېرەك، — دېدى كەنجە بوۋاي سەل تەنە قىلغاندەك.

شۇندا مەن تاجىك خەلقىنى ئەشۇ ئاپپاق، سۈزۈك تاشلارغا قىياس قىلدىم. ھەقىقەتەنمۇ ئۇلار شۇنداق ئاق كۆڭۈل، ساپ ۋىجدانلىق خەلق ئىكەن.

ئەپسۇسكى، بۇ يەردىكى تەبىئىي ئاق تاشلار ۋە ئەشۇ ئاق تاشتەك ئاق كۆڭۈل ئادەملەر ھازىرقى كۈندە دۇز ياخور، ئاچكۆز ئەبلەخلەرنىڭ تالان-تاراجىغا ھەم خانىۋەيران قىلىنىشىغا ئۇچرىماقتا. تەبەت بۇ يەرنى خىتايلىقلار ئۈچۈن مەرتلىك بىلەن نامەرتلىكنى، ئىنسانلارغا خاس ئىنساپ-ۋىجدانىنى سىناش مۇنبىرى سۈپىتىدە تەييارلاپ قويغان ئوخشايدۇ!

2. قاشتېشى مەستانىلىرى

1988-يىلى قەشقەر تەۋەسىدە قاشتېشى مەستانىلىرى بەك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. ھەتتا بەزى خىيالىي سارائلار غالجىرلاشقان ھالدا ھەر خىل رەزىل ئۇسۇللار بىلەن ئۆزىنى بۇ ئىشقا ئۇرماقتا. بىر ئۇبدان ئىشلەۋاتقان كەسىپ ئېگىلىرى ۋە بەزى ئىدارە كادىرلىرى ئۆز ئىشلىرىنى تاشلاپ، تاققا چىقىپ قاشتېشى قېزىشقا ياكى شۇنىڭ بىلەن ھاياكەشلىك قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. بەزىلىرى بولسا بۇنى مۇقىم كەسىپكە ئايلاندۇرۇۋالدى.

قەشقەردىكى «تيان-نان» مېھمانخانىسى قاشتېشى ئېلىپ-ساتارلارنىڭ ئۇگىسى ۋە ئاگېنتلىقىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ يەردە ھەر كۈنى دېگۈدەك ئون، يىگىرمە ئادەم موشۇ ئىش بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدۇ. بولۇپمۇ، قاشتېشىنىڭ خىلىنى ۋە ئۇنىڭ سۈپىتىنى تونۇيدىغان ئادەملەرنىڭ ئىشى بەشى! كېرەك بولسا، ئۇلار مۇتەخەسسىس سۈپىتىدە تەكلىپ قىلىنىپ، تۆرت يۈز چاقىرىم ژىراقلىقتىكى جايلاشقان «كان مەيدانلىرىغا» بېرىپ، «مال كۆرۈپ» قايتىدۇ.

بۇ چاغلاردا كونترابانتلار ئارىسىدا باشقىلار چۈشەنمەيدىغان ھەر خىل مەخپىي دىئالوگلار پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ ئۇچرىشىپ، باش قوشىدىغان جايى — «قەشقەر خەلق باغچىسىدىكى» خالىي بىر دەرەقنىڭ تۈۋى. ئۇلار بىر-بىرسىدىن يانداپ ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، كۆز، قول ئىشارىسى بىلەن ۋە ئۆزگىلەر چۈشەنمەيدىغان يانپا گەپلەر ئارقىلىق سۆزلىشىدۇ. مەسىلەن، «تۇلۇم چاشقان ئولدى، ژىغلىما!» بۇ «سودا-سانائەت ئىنسپېكتورى يوق، قورقما!» دېگىنى. «بويۇڭنى ئەگمە!» — (كۆپ ۋالاقلىما)، «قانچە خوتۇن ئالالايسەن؟» — (قانچە مال ئالالايسەن؟)، «ئاۋال باش ئۇر، ئاندىن شام ياندۇرىمىز!» — (ئاۋال مالنى كۆرەيلى، ئاندىن كېلىشىمىز)، «ئاق ئۇن... مۇنچە» — (ئاق رەڭلىك قاشتېشى مۇنچە)، «سۇ يېغى... مۇنچە» — (كۆك رەڭلىك قاشتېشى مۇنچە)، بۇ يەردە ئۇلار رەقەمنى قول ئىشارىسى بىلەن بىلدۈرىدۇ ۋەھاكازىلار... ئۇلار ئەنە شۇنداق ھىيلە-مىكىرلەر بىلەن سودا قىلىشىدۇ.

جاڭ فامىلىيەلىك بىر قۇرۇلۇشچى يىلىغا ئېلىۋاتقان 2500 يۈەن مائاشىغا قانائەت قىلماستىن ھەم ئىشچىلىقنىڭ جاپاسىدىن قېچىپ، ئەنخوي ئۆلكىسىدىن كەلگەن بىر ئېلىپ-ساتار بىلەن تونۇشۇپ، ئىككىسى قاشتېشىنى ئېلىپ سېتىش بىلەن ھاياكەشلىك قىلىدۇ. ئارىدىن بىر يىل ئۆتمەيلا ئۇلار 12 توننا قاشتېشى بىلەن خرۇستال تاشلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، 6000 يۈەن تازا پايدا ئالىدۇ. كېيىن ئۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماستىن سىچۈەن ئۆلكىسىدىن خوتۇن بالا-چاقىسىنى ئالدۇرۇپ چىقىپ، رەسمىي قاشتېشىنى ئېلىپ-ساتارلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ھازىر ئۇ 30 مىڭ يۈەنلىك باي ئائىلىگە ئايلاندى. شۇ ئاپاۋتىنىڭ يېرىمىغا چوڭ بىر قوراجاي سېتىۋالدى.

(داۋامى بار).

كوئىنلۇن قاشتاشلىرىنىڭ تالان-تاراج قىلىنىشى

(ئەدەبىي ئوچېرك)

ليۇ شۇە جە
ختاي يازغۇچىسى

(داۋامى، بېشى ئوتكەن ساندا)

جەنۇبىي شىنجاڭ «قۇرۇلۇش شېركىتىدە» ئىشلەيدىغان ئىسمى ماڭا نامەلۇم بىر ئۇيغۇر ژىگىتمۇ موشۇ كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ، ئۇزۇن چىقىم بىلەن تاشقورغاندىكى داتون يېزىسىغا بېرىپ، ئۆز بەختىنى سىناپ كورىدۇ. ئۇ داتوندىن 3توننا قاشتېشىنى ئېلىپ ئۇرۇمچىگە ماڭىدۇ. ئامما خېرىدار چىقمايدۇ. باشقا بىر نەچچە يەرگە ئېلىپ بارىدۇ. بىراق ھېچ كىم ئالمايدۇ. كېيىن ئۇنىڭ سەۋەۋىنى بىلسە، تاشنىڭ ھەممىسى سۇپىتى بۇزۇلغان شاكال ئىكەن، ئاخىرى ئۇ ژىگىت تاشلارنى قەشقەرگە ياندۇرۇپ كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 3 توننا تاش بىلەن 3 مىڭ كىلومېتىر يول بېسىپ، ئون مىڭ يۈەن چىقىمدار بولۇدىدە، پايدا ئېلىش تۇرماق قولىدا بار دەسمايىسىدىن ئايرىلىپ، ئۇرغۇن پۇل قەرىزدار بولۇپ قالىدۇ. ئامما ئىشنىڭ ئېپىنى تاپقانلار يەنە توختىماستىن ئۆز ئوقتىنى ژۈرگۈزۈۋېرىدۇ. ھايانكەشلەر ئارىسىدا بىر- بىرسىنى ئالداش، بىر- بىرسىدىن قىزغىنىش ۋە ئۆز ئارا رىقابەتلەر بارغانسىرى ئۇۋج ئېلىپ، ھەتتا ھوكۇمەت ئورۇنلىرىنى ئالداشقىمۇ ئۇرۇنىدۇ.

1989- ژىلى سېنتەبىر ئېيىنىڭ بىر كۈنى كورۇمسىز بىر دۇمچەك بوۋاي ھاسىراپ- ھومۇلدەپ، قەشقەردىكى يەرلىك مەدەن قېزىش ۋە باشقۇرۇش ئىدارىسىگە كېلىپ، ناھايىتى سىرلىق قىياپەتتە مەسئۇل خادىمغە مۇنداق دەيدۇ:

– مەن ياركەنتتىن توخۇنىڭ تۇخۇمىدەك بىر گوھەر تاش تېپىۋالدىم. ئۇ ئەجايىپ ئېسىل تاش- كۈندۈزى يۇلتۇزدەك، كېچىسى بولسا ئېلېكتىر چىرىغىدەك نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. مەن ئۇنى گۇاڭجۇدىن كەلگەن بىر خېرىدارغا 10 مىڭ يۈەنگە ساتتىم. ئۇنىڭ باھاسى بىر مىللىيون يۈەن تۇرىدۇ. ئەگەر ئالىمىز دېسەڭلار مەن بىلەن جۈرۈڭلار!...

ئامما، مۇنداق ئالدام خالتىلارنىڭ نەچچىسىنى ژىتىۋەتكەن ئىدارە خادىملىرى تەنە ئارىلاش مۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ:

– خورىكىڭىز بەك چوڭ كورىنىدۇ، بوۋاي. ھە، بىردىنلا مىللىيونېر بولاي دەپسىزدە! ئاۋال مالنى ئۆزىڭىز ئېلىپ كېلىپ كورسىتىڭ، ئاندىن گەپلىشەيلى...

دۇمچەك بوۋاي «ماقۇل» دەپ قويۇپ، شۇ پېتى كوزدىن غايىپ بوپتۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم

1. قاشتېشى توغرىلىق رىۋايەتلەر

بۇ كۆلدەردە قاشتېشى دېسە ھەممە ئادەم [illegible] تاشلاپ، شۇنىڭغا [illegible] دېغان بولدى. ئۇلار قاشتېشى بىلەن باي بولۇش [illegible] ئاتماقتا. ھە، قاشتېشىدا ئادەم قىزىقتۇرلۇق زادى قانداق خىسلەت بار؟ ئۇ نېمە ئۈچۈن جاھان دۆۋدانلىرى [illegible] ئورۇن ئالىدۇ؟ ئۇنىڭ قىممەتلىك خۇسۇسىيىتى نېمىدە؟ ئۇنىڭ سەۋەۋىنى تارىختىن ئىزدەيلى.

جۇڭگودا ملادىدىن 206 ژىل ئىلگىرىكى غەربىي خەن دەۋرىدىن باشلاپ قاشتېشىنىڭ بەش ئۇلۇغ خۇسۇسىيىتى تەرىپلەپ كېلىپ، ئۇنى ئىنسانلارنىڭ شاپائەتلىك، ئادالەتلىك، پاراسەتلىك، جاسارەتلىك ۋە دىيانەتلىك كەبى ئالىي پەزىلەتلىرىگە تەڭلەشتۈرگەن. بەزى ئادەملەر قاشتېشىنىڭ جارانلىق ئاۋازى ئادەمگە خۇش كەيپىيات، [illegible] روھ بېغىشلايدۇ دېسە، بەزى يازمىلاردا قاشتېشى ئادەمگە شىپالىق دورا دەپ تەكىتلىنىدۇ. [illegible] كىتابىدا: «جىگەر، ئۆپكە كېسەللىكى دۇچار بولغان ئادەم قاشتېشىنى چاي بىلەن قورۇپ، ئۇنىڭ [illegible] ساقىيىدۇ» دېيىلگەن. [illegible]

11- ئەسىردە ياشاپ [illegible] ئۇيغۇر [illegible] ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىيمۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق نادىر ئەسەرىدە قاشتېشى توغرىلىق تەپسىلى پىكىرلىرىنى ئېيتىپ، مۇنداق دېگەن: «ئاق رەڭلىك قاشتېشىنى مونچاق قىلىپ بېشىغا تاقىۋالسا ياكى ئوقيار قىلىپ بويىنغا ئېسىۋالسا، چاقماق چاقتىلا ئېشىن ئۇرۇپ كېتىشتىن ساقلىنىشقا بولىدۇ. ئەگەر ئىسسىق تىلىرى ئۇنى ئاغزىغا سېلىپ تۇرسا، ئۇسسۇزلىقنى قاندۇرىدۇ».

قىسقىسى، قاشتېشىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىلىق رىۋايەتلەر كۆپ.

«قاشتېشى ئۇمۇمەن ئىسسىق تاش، سوغاق تاشتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بولىنىدۇ. ئىسسىق تاش بىلەن ئىسسىقلىق قىلىشقا بولىدۇ، سوغاق تاش بىلەن ئىسسىقلىقتىن ساقلىنىشقا بولىدۇ».

«قىزىل رەڭلىك قاشتېشى ئوتقا سۇپەتداش بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ھارارىتى بىلەن چاي قاينىتىپ، تاماق پۇشۇرۇشكە بولىدۇ».

«خۇش پۇراق قاشتېشىنى پۇرسا، ئادەمنىڭ روھى كوتىرىلىپ، ژۈرەك- باغرىنى تازىلايدۇ».

«يۇمشاق قاشتېشىنى ياستۇق قىلىپ، بېشىغا قويۇپ ياتسا، باش ئەقلىسى ساقىيىدۇ».

«سۈزۈك قاشتېشى ئارقىلىق قۇياشنىڭ يۈزىدىكى داغنى كورۇشكە بولىدۇ»...

مانا، شۇ سەۋەپلەردىن بولسا كېرەك، خەلق ئارا سەھنىدە قاشتېشى ئەڭ ژۇقۇرى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قىممىتى ھازىر دۇنيا بازىرىدا ئالتۇن بىلەن باراۋەر دېيىشكە بولىدۇ. دۇنيا بويىچە ئامېرىكا قوشما شتاتى قىممەت باھالىق تاشلارنى ئەڭ كوپ قوبۇل قىلغۇچى مەملىكەت بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئەگەر 1975- ژىلى ئاۋۇش ئۇمۇمىي قىممىتى 820 مىللىيون دوللارلىق ھەر خىل قىممەت باھالىق تاش- شۇ جۇملىدىن قاشتېشىنى قوبۇل قىلغان بولسا، 1979- ژىلى 2 مىللىيارد 400 مىللىيون دوللارغا يەتكەن. كېڭەش ئىتتىپاقى بولسا، ھەر ژىلى دۇنيادىكى 25 مەملىكەتكە 15 مىللىيون سوملۇق 50 نەچچە خىل قىممەت باھالىق تاشلارنى ئېكسپورت قىلىدۇ...

بەزى بىلگەنلەر قاشتېشىنى «يەرنىڭ جەۋھىرى» دەپ ئاتايدۇ. پۈتۈن ئالەم قەدىرلەۋاتقان موشۇ «يەرنىڭ جەۋھىرى» ماكانىدا ياشاۋاتقان خوتەنلىكلەر ئۆز زامانىسىدا ئۇنى ئۇۋۇلاپ، ئېرىق- ئوستەڭلەرگە پاك ئاياللارنى يالاڭغاچلاپ چۈشۈرۈپ تەرگۈزىدىكەن. چۈنكى قاشتېشىنىڭ ئەركىكى، چىشىسى بولارمىش. ئەگەر پاك ئاياللار يالاڭاچ سۇغا چۈشسە، ئەركەك تاشلار ئۆزلىگىدىن كېلىپ، ئوڭايلا تېپىلارمىش... ئامما بىزدىچۇ؟ ئەپسۇس! ئەشۇ بىباھا دۆردانىلارنىڭ ماكانى بولغان غەربىي يۇرتتا 20- ئەسىرنىڭ 80- ژىللىرى ياشاۋاتقان جۇڭگولۇقلار ئۇنىڭغا قانداق مۇئامىلىدە بولىۋاتىدۇ؟...

مىردى تېغىدىكى جەڭلەر

مىردى- ھازىرقى يەكەن ناھىيەسىنىڭ غەربىي- جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان ئانچە چوڭ ئەمەس بىر تاغ. بۇ يەردىمۇ ھەر خىل گوزەل قاشتاشلىرى مەۋجۇت. ئامما ئۇنىڭ ئەڭ ئېسىللىرىنى ئېگىز ھاڭ تاشلار قاتلاملىرىدىن ياكى خەتەرلىك مۇز داۋاللىرىدىن قېزىپ ئېلىش بەك مۇ قىيىنغا چۈشىدۇ.

مانجۇر خاندانلىقىنىڭ دەۋرىدە يەكەن ئاملى خەلققە موشۇ تاغدىن قاشتېشىنى قازدۇرۇپ، پادشاغا ھەر ژىلى 7مىڭ جىڭدىن 50 مىڭ جىڭغىچە سوغا قىلىدىكەن. دۇنيادا كام ئۇچرايدىغان بۇ تاشلارنى ئېگىز مۇز داۋاللىرىدا ۋە قىيا تاشلاردا ئۇمىلەپ ژۈرۈپ قېزىپ ئېلىش ئۈچۈن قانچە ئادەم قۇربان بولغان؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە 10 مىڭ جىڭلىغان تاشنى خوتەندىن پايتەختكە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن نەچچە ئوتلىغان ھارۋۇ، يۈزلىگەن ئات- ئۇلاق كېرەك بولىدۇ. چۈنكى يولدا ھارۋۇلار سۇنىدۇ، ئاتلار ئولىدۇ. سۇنغان ھارۋۇلار بىلەن ئاتلارنى يوتكەپ مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. نەچچە ئايلاپ يول مېڭىپ، پايتەختكە يېتىپ بارغىچە يوللاردا سۇنغان ھارۋۇلار بىلەن ئاتلارنىڭ ئولىكى دوكىلىنىپ ياتىدۇ. بۇ خوتەنلىكلەرنىڭ بېشىغا چۈشكەن زۇلۇم- ئاپەت ئىدى.

خەيرىيات، پادشاغا خۇدا ئىنساپ بېرىپ، خەلققە رەھمى كەلگەن بولسا كېرەك، 1806- ژىلى مىردى تېغىدىن تاش توشۇشنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. شۇنىڭدىن بىرى بۇ تاغ خېلە ئارام تېپىپ، ئۇزاق ژىللار جىم- جىتلىقتا ياتقان ئىدى.

20- ئەسىرنىڭ 80- ژىللىرىغا كەلگەندە بۇ تاغنىڭ سىرلىرىنى بىلىۋالغان كەلگۈندىلەر قوللىرىغا جوتۇ، گۈجەك ۋە لوم ئېلىپ، ئۈچىسىغا يالاڭ يوقا- يېپىنچە ۋە قاتتىق- ژىرىك ئوزۇقلىرىنى ئارتىپ، گاھ پىيادە، گاھ ئاتلىق تۈركۈم- تۈركۈملەپ ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى. شۇنىڭدىن بۇيان تەخمىنەن ئىككى ئەسىرگە يېقىن غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان مىردى تېغى گۈلدۈر- غالدىردىن ۋە ۋاراڭ- چۇرۇڭدىن چوچۇپ ئويغىنىپ، يەنە تالان- تاراجدا قالدى.

خەبەي ئولكىسىدىن كەلگەن دىڭ فامىلىيەلىك بىرسى تورت نەپەر شېرىكىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، بۇ يەردە «بايلىق» قېزىۋاتقان ئىكەن. مەن ئۇنىڭدىن:

– قانداق، بايلىق ئوڭاي قولغا چۈشەمدىكەن؟- دەپ ئەتەيلەپ سورىدىم.

– نەدە ئوڭاي بولسۇن،- دېدى ئۇ بىر خورسىنىپ،- ئېسىل تاشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئېگىز تاغ چوققىلىرىدا ياكى بولمىسا ھاڭ تاشلار قاتلىمىدا ئىكەن. ئۇنىڭغا يېتىش ئۈچۈن جاندىن كېچىپ، ھەر قانداق خېيىم- خەتەردىن قورقماسلىق كېرەك. ئۇنى قېزىپ ئالغىچە مىڭ جاپانى كورۇپ، جېنىمىز ئۇمشۇغۇمىزغا كېلىدۇ. بۇ يەردە لوم بىلەن گۈرجەك دېگەننىڭ ئىشلىمەيدۇ. تاشلارنى ئوق دورىسى بىلەن پارتلىتىپ ئالىمىز!...

– نېمە؟! پارتلىتىپ؟- مەن چوچۇپ كەتتىم.- ئۇنى پارتلاتساڭلار ئوڭۇلۇپ كاردىن چىقمامدۇ. پارتلاتماي ئېلىشقا بولمامدۇ؟

– ئۇنىڭغا قارايدىغان ئىمكانىيىتىمىز قايدا. ئوڭۇلانغان پارچىلىرىنىڭ ئىچىدىن يارامىلىقىنى قانچە تېرىپ ئالساق شۇ ھېساپ! ئەيتەۋۇر قىلغان ئەمگىكىمىزگە يارىشا ئاز- تولا بولسىمۇ قولىمىزغا تەككىنىگە رازىمىز...

مانا، شۇنداق قىلىپ يەنە شىددەتلىك گۇلدۇر- غالدىر ئاۋازلىرى بىلەن تەڭ بىچارە مىردى تېغىنىڭ باغرى رەھىمسىز تېشىلمەكتە. داڭلىق مىردى تېغى قاراقچىلار كاساپىتىدىن بومباردىمان ئاستىدا قېلىپ، قامىتى قايرىلغان، ھوسنى- ۋىسالىدىن ئايرىلغان ئاندەك، ئوقدورىنىڭ ئاچچىق تۈتەكلىرى ئىچىدە بۇرۇختۇم بولۇپ، تىترەپ- ئىڭراپ ياتماقتا.

بۇ ئەتراپتا ژىگىرمە نەچچە كىچىك گرۇپپىلار مىردى تېغىنىڭ باغرىدىن قاشتېشىنى سۇغىرىپ ئېلىش ئۈچۈن بىر- بىرسى بىلەن بەسبەسكە چۈشۈپ، ھە دەپ ھۇجۇمغا ئوتمەكتە. تاغ مىنۇتمۇ- مىنۇت جاراھەتلىنىپ، ۋەيران بولماقتا. «ھوي، ئادەملەر! ئىنساپ قىلىڭلار! بۇ ئېسىل غەزىنىنى ئىسراپ قىلماڭلار!» دېگەنگە قۇلاق سېلىۋاتقان ھېچ كىم يوق. ۋاھالەنكى، تاغ- تاشنى شۇنچە ۋەيران قىلغانغا چۈشلۇق مەھسۇلات ئالالىسا كاشكى، ياق! 60 توننادىن ئارتۇق ئوق- دورا بىلەن ھەممە ياقنى ۋەيران قىلىپ، ئاران ئالغىنى 300 جىڭغا يېقىن يارامىلىق قاشتېشى! ئىسىت!!

بۇ يەردە ئەشۇ بۇزغۇنچى- بۇلاڭچىلار ئېخى يەر بولىشىپ، ھەر كىم ئوز ئالدىغا «كىنەز» بولىۋالغان. «كىنەزلەر» ئارىسىدا كۈندە ئۇرۇش- جاڭجال، جېدەل- ماجرا. ئاز- تولا يەرلەرنى ئالىشىپ، بىر- بىرسىنىڭ باش- كوزىنى قانغا بوياپ، بىر- بىرسىنى يامپاشقا قويمىغىچە توختىمايدۇ. جامائەت خەۋپسىزلىكىنى ساقلاش ئورۇنلىرى بۇ يەردىن 200 كىلومېتىر ژىراقتا. ئۇ يەردە ئادەم ئولىۋاتامدۇ، بۇلاڭ- تالاڭ بولىۋاتامدۇ، ھېچ كىمنىڭ كارى يوق. شۇڭا بۇ يەردىكى غالجىرلاشقان ئەبلەخلەر ھېچ كىمدىن ئەيمەنمەيدۇ ۋە ھېچ كىمدىن قورقمايدۇ. خالىسا سوقۇشىدۇ، خالىسا ئادەم ئولتىرىدۇ. كىم باتۇر بولۇپ يېڭىپ چىقسا «شەھەر» شۇنىڭكى، يەر شۇنىڭكى!

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە چۈش ۋاقتىدىن باشلاپ سوقۇشقان ژىگىرمە نەچچە مۇتەھەم تا كەچ كىرگىچە ئۇرۇشۇپ، نەتىجىدە بىر ئادەم ئولۇپ، ئون ئىككى ئادەم ئېغىر يارىدار بولغان. بۇنى ئەلۋەتتە، يامانلارنىڭ يامانلار بىلەن ئوز ئارا كۈچ سىنىشىشى، دەتالىشى، دۇنياخور ئاچكوزلەرنىڭ ئوز ئارا رىقابىتى دەپ چۈشىنىمىز. ئامما، ئۇلار شۇ خىل رەزىل ھەرىكىتى بىلەن ئىنسانىي ۋىژدانىنى بۇلغاپ، گوزەل قاشتېشىنىڭ پاك ۋە ئۇلۇغۋار شەنىگە داغ چۈشەرمەكتە. ئۇلار كوئىنلون تېغىنىڭ غالجىرلاشقان ژىرتقۇچلىرىغا ئايلانغان بۇلاڭچىلاردۇر ۋە تارىخىي جىنايەتچىلەردۇر. ھە، ئوز جىنايىتىگە ئىقرار بولمىغان جىنايەتچى كۈنىنىڭ ئۈستىگە كۈنا قىلغان ئەشەددىي جىنايەتچىدۇر.

بىر گرۇپپىنىڭ باشلىقى ماڭا چۈشەندۈرۈپ، مۇنداق دەيدۇ: «بىز ھوكۇمەتكە باج تولەۋاتىمىز. تاشنى قانچە ۋە قانداق ئۇسۇل بىلەن ئېلىش ئوز ئىختىيارىمىز. باشقىلارنىڭ بىز بىلەن نېمە چاتىقى؟!»

بۇغۇ دۇرۇس. باج تولىگەنلەرگە ھوكۇمەت رۇخسەت قىلىپ، تاش قېزىشقا يول قويغانلىقى راست. ھېچ كىمنىڭ ئۇنى چەكلەشكە ۋە ئارىلىششقا ھەققى يوق ھەم ئارىلىشالمايدۇ. خۇددى شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە ھەر كۈنى گۇپى- گۇپپاڭ، گۇلدۇر- گۇلدۇر... كۈنىگە ئاتمىش نەچچە ئادەم مىردى تېغىنىڭ ئۈچەك- باغرىنى سۇغىرىپ ئالغۇدەك قىلىپ پارتلىتىپ، 20- 30 توننىلىغان ئېسىل قاشتاشلىرىنى يارامسىز ئەخلەتكە ئايلاندۇرماقتا، دولەت بايلىقىنى ۋەيران قىلماقتا!

ئايھەنناس! ئالۋاستىلار ۋەيران قىلدى تاغ كوركىنى،
ئەھلى ئىنسان بۇ كەبى قىلماس خاراپ ئوز مۇلكىنى!

بىز ژۇقۇرىدا قاشتاشلىرىنى ئالتۇن بىلەن باراۋەر دەپ تەكىتلەپ ئوتتۇق. ئامما راستىنى ئېيتقاندا بىزدە ئالتۇندىنمۇ قىممەت تۇرىدىغان ئەجايىپ ئېسىل تاشلار بار. قۇدرەتلىك كوئىنلون تېغى بېقىياس لەھى- ياقۇتلارنى باغرىغا بېسىپ ياتماقتا. گەپ شۇنداق ئىكەن، كوز ئالدىمىزدا زايە بولىۋاتقان مىڭلىغان توننا ئېسىل تاشلارنىڭ قىممىتىنى نېمە بىلەن تەڭلەشكە بولىدۇ؟ ئۇنىڭ قىممىتى ئاتاقلىق داچىڭ نېفت مەيدانىنىڭ قىرىق ژىللىق مەھسۇلات قىممىتى بىلەن تەڭ. ئۇ، ئون مىللىيون ئاھالىسى بار شاڭخەي شەھرىنىڭ ئون ژىللىق مالىيە كىرىمى بىلەن تەڭ. ئۇ، دولىتىمىزنىڭ بىر نەچچە ژىللىق دېخانچىلىق، سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ ئۇمۇمىي قىممىتى بىلەن تەڭ.

(داۋامى بار).

لىۋ شۇەجە

خىتاي يازغۇچىسى

كۇئېنلۇن قاشتاشلىرىنىڭ تالان-تاراج قىلىنىشى

(ئەدەبىي ئوچېرك)

(داۋامى، بېشى ئۆتكەن سانلاردا)

هالبۇكى، بۈگۈنكى كۈندە ئاهالىنىڭ 70 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلغان قەشقەر خەلقى تا موشۇ كۈنگىچە قوساق تويغۇزۇشنىڭ، ئەڭلى پۈتۈنلۈگىنىڭ غېمىدا جاپالىق كۈرەش قىلماقتا. 60 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلغان قەشقەر خەلقىنىڭ ژىللىق ئوتتۇرا كىرىمى 200 يۈەنگە ئاران يېتىدۇ. 40 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلغان قەشقەر ئاھالىسى ھېلىغىچە ئوتۇن-كۆمۈرنىڭ ئورنىغا قوناق شېخى ۋە تېزەك قالاپ ھايات كەچۈرۈۋاتىدۇ. دېمەك، بۇ يەردىكى كەمبەغەل يەرلىك خەلقلەر ئۆزىنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ ياتقان مول غەزىنىنى بىلمەي، ئۆزلىرى ئامرات تۇرغۇلۇق ئەشۇ بايلىقنى باشقىلارغا سېخىيلىق قىلماقتا. بۇ تارىخي پاجىئەدۇر ياكى بولمىسا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قىلىنغان تالان-تاراجدۇر.

بۇ تالان-تاراجلارنى چەكلەيدىغان «جوڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى باشقۇرۇش قانۇنى» قاچان بۇ يەردە ئۆز كۈچىگە ئىگە بولىدۇ؟ سىز بۇ يەرگە كەلگەندە مېنىڭ ئېسىمغا ئوتمۇشتىكى بىر ۋاقە كېلىپ، ژۈرەك-باغرىمنى ئېچىشتۇرماقتا.

بۇنىڭدىن يۈز ژىللار ئىلگىرى ئىنگلىزلار مېردى تېغىغا كېلىپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈچ ژىل بويى بۇ يەردىن ئۇرغۇن قىممەت باھالىق قاشتاشلىرىنى قېزىپ ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇلار ئەشۇ ئېلىش ئۇسۇللىرىنى ئېلىپ، بىرىتانىيەنىڭ پادىشا مۇزېيىغا تىزىپ قويۇپتۇ. مېردى تېغىدىن كېتەردە ئەشۇ ئادەملەر يەنە قايتىپ كېلىش مەخسىتىدە تاش قازغان ئۆڭكۈرنى قاپ-قارا ئىسلاپ، ئۇ يەرگە بارار يوللارنىمۇ بەكىتىپ تاشلىغان ئىكەن.

هازىر ئەشۇ غارنىڭ قارايغان بەلگۈسى ھېلىغىچە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئامما ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئېقىپ كىرگەن «ماڭلىيۇرلار» (بوسقۇن-كەلگىندىلەرنى شىنجاڭدا (ئۇيغۇرستاندا-تەھرىراتتىن) شۇنداق دەپ ئاتايدۇ. «ماڭلىيۇر» قارغۇلارچە ئېقىپ كىرگەن دىگەن سۆز-تەھرىرات) ئۈچۈن بۇ غار «يېڭىدىن تېپىلغان غەزىنە» بولۇپ قالدى. چەت ئەل قاراقچىلىرى ئەشۇ بىباھا تاشلارنى ئالسىمۇ ئىلمي ئۇسۇل بىلەن زايە قىلماستىن ئالغان. ئامما بىزنىڭ بۇلاڭچىلىرىمىز ئۇنى ۋەھشىلەرچە بۇزۇپ-چېچىپ، ۋەيران قىلىپ ئالغان. ئىسسىت!...

3. پامىر تېغىدىكى خرۇستال ئوغرىلىرى

ژىگىرمە يەتتە ياشلىق «ماڭلىيۇر»-تاۋ ئەسلىدە قۇرۇلۇش ئىشچىسى ئىكەن. ئۇ كانال قېزىشتىن زېرىكىپ، خرۇستال بىلەن ھايانكەشلىك قىلىپ، ئوڭتاي باي بولۇشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ. ئۇ ئۆزىگە بىر ژۈتداشىنى ھەمرا قىلىۋېلىپ، ياركەنت شەھرىدىن 240 كىلومېتىر ژىراقلىقتىكى مۇز داۋانغا پىيادە مېڭىپ بېرىپ، خرۇستال بار يەرگە كېلىدۇ.

ئاۋغۇست ئايلىرى بولسىمۇ بۇ يەرگە خېلە سوغ چۈشۈپ قالغان ئىدى. ئىككى دوست يولغا ژىگىرمە نەچچە نان، بىر لوم، بىر ئاغامچا، يېرىم تاغار پارتلىتىش دورىسى ۋە يېپىنچاق ئۈچۈن ھەر بىرسى سىردىن جۇگا ئېلىپ سەپەرگە چىقىدۇ. تاغقا يېقىنلاشقاندا ئۇلارنىڭ ئالدىنى چوڭ بىر دەريا توراپ ئالىدۇ. دەريا سۈيىدە بولسا مۇز پارچىلىرى لەيلەپ ژۈرىدۇ. نېمە قىلىش كېرەك؟ دەريادىن كېچىپ ئۆتسە، سوغ سۇ سۆيەكتىن ئۆتۈپ، جېنىغا جاق تېگىدۇ. ئامما «جاندىن كەچمىگىچە جانانغا يېتىپ بولماس» دىگىنىدەك، سۇدىن كېچىپ ئۆتمەي، خرۇستالغا يېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. باشقا كەلسە باتۇر، دىگەن ئىكەن!

شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىككىسى سۇدىن كېچىپ ئۆتۈشكە قارار قىلىدۇ. ئالدى بىلەن تاۋ بېلىغا ئاغامچا باغلاپ دەريادىن ئۆتىدۇ. ئاغامچىنىڭ بىر ئۇچىنى ھەمراسىغا تۇتقۇزۇپ قويىدۇ. دەرياغا چۈشكەندىن كېيىن، سۇغا چىلاشقان كىيىمدىن ئۆتكەن سوغ سۆيەك-سۆيىكىنى قاخشاتقان بولسىمۇ، ئامما ئالدىدا تۇرغان «خرۇستال ئوردىسى» ئۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىپ، ئالدىغا يېتەكلەپ ماڭىدۇ. ھەمراسىمۇ شۇ يوسۇندا سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتىدۇ. قارىسا، دەرۋاقە تاغ باغرىدا خرۇستال پارچىلىرى ئۇ يەر، بۇ يەردە چېچىلىپ يېتىپتۇ. ئۇلار گويا ساماۋي چوچەكلەردىكى ئۈنچە-ماجان سارىيىغا كىرىپ قالغاندەك بولۇپ، خۇشاللىقى قىن-قىنىغا پاتماي كېتىدۇ. قوسۇغىنىڭ ئاچقاللىقىغا ۋە قاتتىق مۇزلىغاللىقىغا قارىماي، دەررۇ لوم بىلەن تاغنى تېشىپ، پارتلىتىش دورىسىنى سېلىشقا باشلايدۇ.

بىر پەستىن كېيىن، شىددەتلىك گۈلدۈرلىگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ خرۇستال تېغى قاتتىق بىر سىلكىنىپ، قويىدىن خرۇستال پارچىلىرىنى توكۇشكە باشلىدى. ئىككىسى ئۇ بايلىقنى بىر-بىرىسىدىن تالاشقاندەك تاللاپ تېرىپ، بىر پەسنىڭ ئىچىدە ژىگىرمە كىلوگرامدىن خرۇستال تېشىنى تاغارغا سالدى. ئاڭغىچە كەچ كىرىپ، قاراڭغۇ چۈشىدۇ. شۇۋۇرغان چىقىپ، قار ئۇچقۇنلىرى لەپىلدەشكە باشلىدى. ئەندى ئۇلارغا دېڭىز بېتىدىن تورت مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتىكى موشۇ تاغدا تۈنەشكە توغرا كەلدى. ئاخىرى ئۇلار تاغنىڭ باغرىدىكى كىچىك بىر غارنىڭ ئىچىدە قونۇپ قالىدۇ.

تاڭغا يېقىن سوغ كۈچىيىپ، ژىگىرمە گرادۇسقا يەتكەندە، ئۇ ئىككىسى سوغقا بەرداشلىق بېرەلمەي، تاڭ ئاتقىچە ژۈگرەپ چىقىدۇ. تاڭ ئېتىپ، كۈن چىققاندا ئۇلارغا قايتىدىن جان كىرىپ، يەنە تاغنى گۈلدۈرلىتىپ يېرىپ، ژىگىرمە كىلوگرامچە خرۇستالنى لاۋىلار ئىچىدىن تېرىپ ئېلىپ، «قەشقەر» مېھمانخانىسىغا راۋان بولىدۇ.

ئۇلار موشۇ يوسۇندا ئىلگىرى-ئاخىرى بولۇپ ئاتقا بەش قېتىم قاتناپ، يۈز كىلوگرامدىن ئارتۇق خرۇستال تېشىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ھەر بىر كىلوگراممىنى 95 يۈەندىن سېتىپ، ژىگىرمە كۈننىڭ ئىچىدە ئون مىڭ يۈەنگە ئىگە بولىدۇ. بۇ-بۇمۇ، بەزى ھارامتاماقلار خرۇستال تېشىنى قېزىپ ئېلىشتىن ئېرىنىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئادەم ئالداپ، ھايانكەشلىك قىلىپ ژۈرىدۇ.

سىچۈەن ئۆلكىسىدىن چىققان شيە فامىلىيەلىك بىر كاززاپ «تاشقۇرغاندىكى ھەممە چارۋىچىلارنىڭ ئۆيىدە خرۇستال بار» دىگەن لاپنى ئاڭلاپ، سەرەڭگە، چاي، قول چىرىغى، ئەينەك ھەتتا بەتىنگە بوقۇشى قاتارلىق ئۇششاق-چۈشەك نەرسىلەرنى ئېلىپ، شۇ يەردىكى ھەممە يېزا-مەھەللەرنى ئارىلاپ، تىمىسقىلاپ چىقىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن 80 كىلومېتىر ژىراقتىكى چەت يېزىلار ئۇنىڭ ئاپارغان نەرسىلىرىگە ناھايىتى مۇھتاژ ئىدى. ئاددىي يېزا خەلقى قۇرۇق تاشنى نېمە قىلسۇن! شۇنىڭ بىلەن شيە ئاپارغان ئاز-تولا نەرسىسىگە ئۇزلىرىنىڭ ئوزاقتىن ساقلاپ كېلىۋاتقان قىممەت باھالىق تاشلىرىنى ھېچ قانداق تالاشسىزلا بېرىۋېتىدۇ.

بىر قاپچۇق سەرەڭگىگە بىر تال خرۇستال تېشى.

بىر تال قول چىرىغىغا ئۈچ تال خرۇستال تېشى ...

مانا، قاراڭلار!، دۇنيادىكى ئەڭ پەسكەش سودا مۇئامىلىسىمۇ مۇنداق بولمىسا كېرەك!

شۇنداق قىلىپ، بۇ كاززاپ 9 كۈننىڭ ئىچىدە يۈز يۈەنلىك نەرسىسىنى 2 مىڭ يۈەن تۇرىدىغان خرۇستال تېشىغا تېگىشىپ ئالىدۇ. ئەڭ ئېچىنىشلىق يېرى شۇكى، شۇ يەردىكى بىر ياش چارۋىچى ئايالىنىڭ كېسىلىنى داۋالىتىش ئۈچۈن قولىدىكى ھەممە مېلىنى سېتىپ بولۇپ، خىراجەتتىن راسا قىسىلىپ تۇرغان ئىكەن؛ ئۇ بىچارە ھېلىقى كاززاپنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، ئاتا-بوۋىسىدىن مىراس بولۇپ قېلىپ كېلىۋاتقان قاشتېشى ئۆيىنى 200 يۈەنگە سېتىۋېتىدۇ.

ئاقتو ناھىيەسىدە تۇرۇشلۇق قاسىم ۋە ئىمىنجان دىگەن ئىككى چارۋىچى خرۇستال تېشىنىڭ بازىرى چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇلارمۇ تاشقۇرغانغا بېرىپ، ئۆز بەختىنى سىناپ كۆرمەكچى بولىدۇ، ئۈچ يۈز كىلومېتىر يولنى يەتتە كۈندە بېسىپ ئۆتۈپ، كوزلىگەن مەنزىلگە يېتىپ كېلىدۇ. خۇدا ئوڭلاپ، بارغىنىغا يارىم ئۈچ سائەتنىڭ ئىچىدە 30 كىلوگرام خرۇستال تېشىغا ئىگە بولىدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۇنى بۇلۇشمىستىن شۇ پېتى ئاپىرىپ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا ئوتكۈزگەن بولسا، سوزسىز 20 مىڭ يۈەنگە باھالاتتى. ئامما، ئامال قانچە، ئىككى دوست «پادا باققاندا دوست بولۇپ، ياڭاق چاققاندا» ئالىشىپ قالىدۇ. ئىككىسى تاشنى تەڭ بولۇشۇپ ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خرۇستالنىڭ خۇنى بىردىنلا مىڭ گەز چۈشۈپ، ئىمىنجان ئۆزىگە تەئەللۇق بىر پارچىسىنى يەرلىك مەدەن قوبۇل قىلىش مەھكىمىسىگە ئاپارغان ئىكەن، سۇپىتى بۇزۇلغانلىقتىن ئاران 600 يۈەنگە باھالاپ ئاپتۇ...

* * *

ئادەملەر نېمە ئۈچۈن خرۇستالنى شۇنچە قەدىرلەيدۇ؟ ئۇنىڭ شۇ قەدەر قىممەتلىك خۇسۇسىيىتى نېمىدىن ئىبارەت؟ ئەسلىدە خرۇستال دانىسىنىڭ تەبىي سۇپىتى سۈپ-سۈزۈك ئەينەك قۇرۇلمىسىغا ئوخشاش گاھ گۈلدەستەدەك جۈلىنىپ، گاھ يۇلتۇز كەبى پاقىراپ تۇرۇشى كېرەك. ئەڭ تازا خرۇستالنى سۈزۈك سۇغا سالسىڭىز، سۇ بىلەن ئۇنىڭ پەرقىنى ئايرالماي قالىسىز. ئامما مۇنداق خرۇستالنىڭ چىقىش يېرىمۇ ئاسمان پەلەك مۇز چوققىلىرى بىلەن ھاڭ تاشلار ئارىسىدا بولىدۇ.

خرۇستال-بىلگەن ئادەملەر ئۈچۈن ئۇ گوھەرنىڭ بىر تۈرىدۇر. گوھەر بىلەن تەڭ خرۇستاللارنىڭ رەڭگى ھەر خىل: توق قىزىل رەڭ، ئاق سۈزۈك رەڭ، ئاقىشىل رەڭ، موشۇكنىڭ كوزىگە ئوخشاش كوكۇش رەڭ ... ئەگەر ئۇستا زەرگار بولسا، ئۇلارنىڭ ھەر خىل رەڭلىرىگە قاراپ ھەر خىل ئېسىل زىننەت بۇيۇملىرىنى ياسىسا، ئۇنىڭ ھەر دانىسىنى 10 مىڭلىغان يۈەنگە سېتىشقا بولىدۇ.

خرۇستال-ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىدىمۇ كام بولسا بولمايدىغان مۇھىم ماددىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. مەسىلەن، ھەر خىل ئۆلچەش ئاپپاراتلىرى، تېلېگراف، تېلېكس، تېلېفاكس، رادىئو، تېلېۋىزور، ھەتتا كائىناتتا ئۇچۇپ ژۈرگەن سۈنئىي ھەمرا، راكېتا، كوسموس كېمىسى، ئاتوم كېمىسى، لاكاتور ۋە كومپيوتېر ئاپپاراتلىرىنىڭ ھەممىسىدە خرۇستال ئامىلى بار.

مانا، موشۇنداق بىباھا ئېسىل تاش شىنجاڭنىڭ (ئۇيغۇرستاننىڭ-تەھرىرات) قەشقەر تەۋەسىدىكى كۇئېنلۇن تېغىدىن چىقىدۇ. تاڭ كىتاۋىدا قەشقەرنى «خرۇستاللار پادىشاسىنىڭ ماكانى» دەپ تەسۋىرلەپ كېلىپ: «قەشقەرلىقلار مىلادىدىن 386 ژىل ئىلگىرى خرۇستالدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان» دەپ يازىدۇ. قەشقەر تەۋەسىدىكى مارالبېشى دىگەن يەردىن تېپىلغان قېزىلمىلارنىڭ ئىچىدىن سۈزۈك خرۇستالدىن ياسىغان ئادەم شەكلى چىققان.

بېجىندىكى گېئولوگىيە مۇزېيىدا ئېغىرلىغى 3500 كىلوگرام كېلىدىغان خرۇستال تېشى تۇرىدۇ. بۇنى ئۆز ۋاقتىدا جاڭسۇ ئۆلكىسىدىن ئېلىپ كەلگەن ئىكەن. ئادەملەر ئۇنى «خرۇستالنىڭ پادىشاسى» دەپ پەرەز قىلىشىپ ژۈرگەن ئىكەن. ئامما «خرۇستال پادىشاسى» شىنجاڭدىكى (ئۇيغۇرستاندىكى-تەھرىرات) كۇئېنلۇن تېغىدىن چىققان. مانا موشۇنداق تەڭدىشى يوق بىباھا ئېسىل بايلىقىمىز بۇلاڭچى ئەبلەخلەرنىڭ قولىغا كىرىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ماكانى خانىۋەيران قىلىنماقتا. بۇنىڭغا قارايدىغان ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى قېنى؟ نېمىشكە ئۇلار ئۆزلىرى قولىغا ئېلىپ باشقۇرمايدۇ؟...

— قېنى، بەك قېنى،— دەپ زارلايدۇ «قەشقەر مەدەن قېزىش ۋە باشقۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ مەسئۇل خادىمى ئىنژېنېر ليۇ مىڭ».— بۇ ئىش بىزگە ناھايىتى قىيىنغا چۈشمەكتە. بۇنى ئۆزىمىز قولغا ئېلىپ باشقۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ ئاز دىگەندە 100 مىڭ يۈەن، بولمىسا مىللىون ھەتتا ئون مىللىون ئاقچا كېرەك. ئۆزىڭىزگە مەلۇم، قەشقەر كەمبەغەل يەر، مۇنچىلىق كوپ چىقىمنى كوتىرەلمەيدۇ. ھۆكۈمەت بىزگە ئۇنچىلىك كوپ ئاقچىنى ئاجرىتىپ بەرمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزدە ھازىر تېخنىك ۋە تېخنىكا ئۈسكۈنىلىرى يېتىشمەيدۇ. سەرمايىمىز ئاز، مەركەزنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇزاق ۋاقىت كېرەك. بىز مەركەزدىن رۇخسەت ئېلىپ بولغىچە، شەخسلەر رۇخسەتسىز قېزىپ بولىدۇ. بۇلارنىڭ بىر نەچچە كۈننىڭ ئىچىدە ئالغان ئەشۇ بىباھا بايلىقنى بىز بىر ژىلدىمۇ ئالالمايمىز.

— ئۇلارنى نازارەت قىلىشقا بولمامدۇ؟

— نازارەت قىلىش؟... نەچچە يۈز كىلومېتىر يولنى قوتاز مىنىپ ژۈرۈپ چول-باياۋاندا، تاغ-تاشلارنىڭ ئارىسىدا ژۈرۈشكە كىم چىدايدۇ؟!...

... شۇنىڭ بىلەن تاغلار يەنە گۈم-گۈم يېرىلىپ-پارتلاپ، ئۇنىڭ ئېسىل غەزىنىلىرى يەنە ئەشۇ شۇم قوللار ئىلكىدە قېلىپ، تالان-تاراج قىلىنىشنى قىلىنغان!

ئەپسۇس! مىڭ ئەپسۇس!...

ئۈچىنچى بۆلۈم

گۈزەل كۇئېنلۇن بايلىقىنى ۋەيران قىلىۋاتقان تۈرلۈك شايكىلارنىڭ بەربات بولۇشى

1. خوتەنلىك شايكىنىڭ تىرە-پىرەڭ قىلىنىشى

قەشقەر شەھرىدە ژىگىرمىدىن ئارتۇق كوز ئەينەك دۇكىنى بار. ئېگىلىرىنىڭ ھەممىسى خوتەنلىكلەر. بۇنىڭدىن بىر نەچچە ژىل ئىلگىرى بۇ يەردە بىرلا كوز ئەينەك دۇكىنى بولىدىغان. تورت-بەش ژىلنىڭ ئىچىدە ئۇلار ئىچكىرىدىن ئۇرۇق-پۇشتىلىرىنى ئالدۇرۇپ چىقىپ، پەيدىن-پەي كوپىيىشكە باشلىدى. ئۇلار ئىچكىرىدىن ئەڭ ئاۋال ئۈستىگە ئەسكى چاپان، بېشىغا ژىتىق چىغ قالپاق كىيىپ، بىچارە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ يەرگە تاپان تىرەپ ئالغاندىن كېيىن بولسا، كوچىلاردا كىچىك يايما يېيىپ، ئۇششاق-چۈشەك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولىدۇ. تورت-بەش ژىل ئوتكەندىن كېيىن قارىسىڭىز، ھەر بىرسى بىردىن كوز ئەينەك دۇكىنىغا خوجايىن بولۇۋېلىپ، غادىيىپ ئولتۇرىشىدۇ. خرۇستالدىن ياسىغان بىر جۈپ كوز ئەينەكنى كام دىگەندە 100-200 يۈەنگە ساتىدۇ. ھازىر ئۇلارنىڭ ھەر قايسى ئون مىڭ يۈەن، بەزىلىرى يۈز مىڭ يۈەن دەسمايىگە ئىگە بايلار. ئامما بۇ نائىنساپلار شۇنىڭغا قانائەت قىلماي، خوتۇن-بالا چاقىسىغا دۇكاننى تاشلاپ قويۇپ، ئۆزلىرى پامىر ۋە قاغىلىق تاغلىرىغا چىقىپ، ھايانكەشلەردىن ئەرزەن خرۇستال ياكى قاشتېشىنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئوغرىلىقچە ئۆز يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ، ئەرزەن باھادا كوز ئەينەك ياسىتىپ ئېلىپ كېلىدۇدە، قەشقەردە نەچچە ھەسسە قىممەتكە ساتىدۇ. ئۇ تېكىنخورلار بۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماستىن يەرلىك خەلقلەرنى ئالداش بىلەن ئۆز بايلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

بىر كۈنى بىر تاجىك بوۋاي مۇزىسىگە غوجىنىنى ئارتىپ، لى فامىلىيەلىك بىر خوتەنلىكنىڭ كوز ئەينەك دۇكىنىغا كىرىپ كەلدى. سودا ساھاسىدا خېلە كوزى پىشىپ قالغان لى بوۋاينىڭ غوجىنىدا ئېغىر بىر نەرسە بار ئىكەنلىكىنى سېزىپ، ئىشىكتىن كىرىشى بىلەن بوۋايغا خوشامەت قىلىپ چاي قويۇپ، تاماكا تۇتتى. دۇكاندىن خېرىدارلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، بوۋاي غوجۇندىن ئون نەچچە تال خرۇستال تېشىنى چىقىرىپ لى غا:

— بۇ تاشلارنى ئېلىش ئۈچۈن بورىگە يەم بولغىلى تاسلا قالدىم. ياخشىراق باھالاپ ئالسىڭىز، ئۇۋال قىلماڭ، جاڭگۇيدە!— دەيدۇ يېلىنىش بىلەن.

(داۋامى بار).

1992-يىل 5-مارت

(ئاخىرى، بېشى ئۆتكەن سانلاردا)

كوئنلۇن قاشتاشلىرىنىڭ تالان ـ تاراج قىلىنىشى

لىۇ شۇەجە
خىتاي يازغۇچىسى

(ئەدەبىي ئوچېرك)

1988-يىلى شىنجاڭ قاشتېشىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان ئوندىن ئارتۇق جاڭسۇلۇق قىلىۋاتقان بىر ئۇبدان ئوقىتىنى تاشلاپ، داۋان ئېشىپ شىنجاڭغا (ئۇيغۇرستانغا ـ تەھرىرات) كېلىدۇ. جاڭسۇنىڭ ئىسسىق ۋە نەم ھاۋاسىغا ئۆگىنىپ قېلىشقان ئۇلار بۇ دىيارنىڭ تاغ-داۋانلىرىدىن ئېشىپ، قۇم بارخانلىرىدىن ئاتلاپ، تاشلىق-تاقىر سايلىرىدىن ئۆتكەندە قۇرغاق ھاۋاسىغا ئۆگەنەلمەي، بۇرۇنلىرىدىن قان كېتىپ، بېشى ئايلىنىپ، قوساق ئاغرىقىغا دۇچار بولىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ئىراقتىن كۆزلەپ كەلگەن «غەزنىنىڭ» ئىشھىرلىك كۈچى ئۇلارنى يېتىلەپ قەشقەرگىچە ئېلىپ كېلىدۇ. قەشقەردە بىر نەچچە زامان ئۆرۈپ، ئىشنىڭ ئېپى-جېپىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن قومۇل، پىچان قاتارلىق يەرلەرنى ئارىلايدۇ. بۇ يەرلەرنى تىمىسقىلاپ ـ تىنتىپ بولغاندىن كېيىن، ئاخىرى قاغىلىققا قايتىپ كېلىدۇ.

جاڭسۇلۇقلار جۇڭگو بويىچە سودىگەرچىلىك جەھەتتىن ئۈستىلىقى، قول ھۈنەرۋەنلىگى جەھەتتىن چېۋەرلىگى بىلەن داڭلىق. ئۇلار باشقا ئۆلكىنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا ھېساپ-كىتاپقا بەك ئۇستا، ئىش بىلەرمەن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلار شىنجاڭغا (ئۇيغۇرستانغا ـ تەھرىرات) چىقىشى بىلەن كۆپ ئۆتمەي پۇل تېپىشنىڭ ئاسان يولىنى بىردىنلا بىلىۋالدى. ئۇلارنىڭ سودىدا تۇتقان پرىنسىپى «ئاز بولسۇن، ساز بولسۇن!» ھەرگىز ئەرزەنلى كۆزلەپ كەلسە ـ كەلمەس ماللارنى ئالمايدۇ ۋە ناچار مالنىمۇ ساتمايدۇ. ئىلگىرى بىر قېتىم ئەبى ئۆلكىسىدىن 5 توننا تۇۋەن سۈپەتلىك مال ئېلىپ، ئاغزى كۆيگەن.

بۇلارنىڭ ئىچىدە 55 ياشلار چامىسىدىكى لى فامىلىيەلىك بىر قېرىسى بار. جىتاق كۆز، مايمۇن تۇمشۇق، دۇمچەك بەل، ئەپتى ـ بېشىرىسەت بۇ ئادەمنى كۆرسىڭىز ھەرگىز ئۇنىڭدىن بىرەر چوڭ ئىش چىقىدۇ، دەپ ئويلىمايسىز. ئامما، ئەشۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قۇۋ-تۈلكىسى، ئەڭ ئىش بىلەرمىنىمۇ شۇ ئادەم. ئۇ قولىدىكى مالنى كىمگە ساتسا كۆپ پايدا ئالالايدىغانلىقىنى، كىمگە ساتسا زىيان تارتىپ قالىدىغانلىقىنى ھېساپلاپ، ئىچىدە چوت سوقۇپ ژۈرىدىغان ئادەم.

بىر كۈنى شاميدىن كەلگەن ئىككى سودىگەر ئۇنىڭ قولىدىكى قاشتېشىدىن ياسالغان بىر بويۇمنى 6 مىڭ يۈەنگە سېتىپ بەر، دەيدۇ. لى ئۇنى ساتسا ئۆزىگە 3 مىڭ يۈەن ئازا پايدا قالىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، ئۇلارغا بەرمەستىن باشقا بىر ئەجنەبىگە ئاپىرىپ 2 مىڭ دوللارغا ساتىدۇ. 2 مىڭ دوللارنى خىتاي پۇلىغا ئاغدۇرغاندا 14 مىڭ يۈەن بولىدۇ. ئەشۇ بۇيۇمنىڭ ئەسلى ئەرقىنى چىقىرىپ تاشلىغاندا ئۇ

بىر قەترە سۇ ئېپىلمايدۇ. ئاخىرى ئەيتەۋۇر مىڭ بىر جاپالار بىلەن ئۇمىلەپ ـ يېتىپ دېگەندەك خوتەنگە يېتىۋالدۇق. خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن ھەممە يەرنى ئاختۇرۇپ-تىمىسقىلاپ ژۈرۈپ، ھەر بىر كىلوگراممىنى 6 يۈەندىن، ئەڭ قىممىتىنى 14 يۈەندىن ئون توننا ھەر خىل قاشتېشىنى سېتىۋالدۇق.

ئون توننا تاشنى ماشىنا بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كېتىش، ئەلۋەتتە تەستە! بىز ئۇنى كانتېينېرلارغا بولۇپ سېلىپ، پويېزد بىلەن ئاپارماقچى بولدۇق. بۇ كونتېرباندىلىق قاتاردىكى ئىش بولغانلىغى ئۈچۈن ئۇنى ئاشكارە ئېلىپ مېڭىش جۈرئەت ئەتەلمەي، ... باشلىغىمىز جاۋ باش قاتۇرۇپ، ئاخىرى بىر ئامالىنى تاپتى. كورلا پويېزد ستانسىيەسىدە ئىشلەيدىغان بىر تونۇشى ئارقىلىق شۇ يەردىكى بىر تەكشۈرگۈچى خادىمغا «ئاز-تولا ئادىمگەرچىلىك» قىلدىدە، ئون توننا قاشتېشىنى ئىككى كانتېينېرغا سېلىپ ئېلىپ ماڭدۇق. كانتېينېرلارنىڭ سىرتىغا بولسا يوغان ھەرىپ بىلەن «قۇرۇلۇش ماتېرىيالى» دەپ يېزىپ قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن يولدىكى تەكشۈرگۈچىلەر قاراپ بېقىپ «ھە، راست، تاش ئىكەن» دەپ قويۇۋېتتى. بىز ھەممە يەردىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈپ كەتتۇق.

ئىككىنچى قېتىممۇ شۇ تەخلىتتە ئۆتۈپ كەتتۇق. ئۈچىنچى قېتىم ماڭغىنىمىزدا يولدا ھېچ كىم قاراپمۇ قويمىدى. ئامما «كوزا كۈندە سۇندا ماپدۇ، كۈندە» دېگىنىدەك، تۆرتىنچى قېتىمدا ئوشۇغىمىز چىككە چۈشتى. بۇ قېتىم يول ئۈستىدە تەكشۈرۈش بەك چىڭقىپ كېتىپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ بىز ئون توننا تاشنى خوتەننىڭ چەت ياقىسىدىكى يوشۇرۇن يوللار بىلەن ئاپقىچىپ ژۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇق. يوللاردا تېنەپ كېتىپ، ئاچلىق ئۇ، ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلگىلى ئاسلا قالدۇق.

شۇنداق قىلىپ ژۈرگىنىمىزدە يەنە بىزنىڭ باشلىقىمىزنىڭ بېشى ئالامەت ئىشلەپ قالدى. ھە، باشلىق دېگەن باشلىقتە! ئۇ شىنجاڭدىن (ئۇيغۇرستاندىن ـ تەھرىرات) شىئەنگە پويېزد بىلەن قوغۇن ئېلىپ كېتىپ بارغان بىر سودىگەر بىلەن تونۇشۇپ قېلىپ، ئۇنىڭغا مۇنداق دەپ مەسلىھەت بەردى:

قوغۇنلىرىڭىزنى پويېزد بىلەن ئېلىپ ماڭسىڭىز ئۇزاق يولدا چايقىلىپ سۇلۇپ-يېرىلىپ كاردىن چىقىدۇ. مەن سىزگە ئوڭاي بىر ئامال كۆرسىتەي: مەن ئىچكىرىگە قۇرۇلۇشقا لازىملىق تاشلارنى ئەكېتىپ بارىمەن. تاشنى كانتېينېرنىڭ تېگىگە سېلىپ، قوغۇننى ئۈستىگە سالساق، تاش كانتېينېرنى بېسىپ تۇرىدۇ، چايقالماي بارىدۇ. قوغۇنلىرىڭىزمۇ پۈتۈن، ساق بارىدۇ. ئەگەر شۇنىڭغا كېلىشسىڭىز پۈتۈن كىرا ھەققىنى مەن ئۈستۈمگە ئالاي!..

قوغۇنچى بۇنىڭغا مەمنۇنلۇق بىلەن كېلىشە

لى دەرھال دۇكاننىڭ ئىشىكىنى يېپىۋېلىپ بوۋايغا:

— ئوزەڭ قانچە سورايسەن؟ — دەپ سورايدۇ ئۇ مەككار.

سادىدە بوۋاي ئارتىنىپ ـ قورۇنۇپ 500 يۈەنلىك ئىشارە قىلىپ، لى غا بەش بارمىقىنى كۆرسىتىدۇ.

— ياق، بولمايدۇ. ئۇنىڭ كۆپى كاردىن چىققان يارىماس تاشلار ئىكەن. 200 يۈەنگە بەر؟

خرۇستالنىڭ باھالىق تاش ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىپ كېتەلمىگەن بوۋاي ھېلىگەر لى نىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، سەل ھودۇقۇپ قالىدۇ.

— ئەمىسە 300 يۈەنگە ئال، جاڭگۇيدە؟

— ياق، 200 يۈەندىن بىر تىيىنمۇ ئارتۇق بەرمەيمەن. بولمىسا ئېلىپ كەت! — دەيدۇ لى پوپوزا قىلىپ.

بېچارە سادىدە بوۋاي ئاخىرى 200 يۈەنگە بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر بوۋاي ئەشۇ خرۇستال تېشىنى باشقا بىر ئىنىستىتۇتلارغا ياكى كىشىگە ساتقان بولسىمۇ، كام دېگەندە مىڭ يۈەنگە ئالغان بولاتتى. ئامال قانچە! بېچارە بوۋاي بوردىن قىچىپ، ئۆلگىگە يەم بولدى، خالاس!

لى كورۇلغان موشۇ پايدىسىغىمۇ قانائەت قىلمىغاندىن، ئۈچ ئايدىن كېيىن ھىلىقى تاجىك بوۋايدىن ئىلگىرى كېيىن بولۇپ سېتىۋالغان يۈز كىلوگراممچە خرۇستال تاشلىرىنى خوتەنگە ئەپ لىپ بېرىپ، 32000 يۈەن قىلىپ كەلدى ۋە يەنە ئوتتۇز نەچچە جۈپ كۆز ئەينەك ياساتسېپ، قەشقەرگە ئەكېلىپ سېتىپ 10 مىڭ يۈەن ئالدى. ئۇنى كورگەن لى نىڭ باشقا يۇرتداشلىرىنىڭ كۆزى قىزىرىپ، ئۇلارمۇ خوتەن-بالا [illegible] چىقىپ، مەخسۇس موشۇ ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ھەمكەسىپلەر كويەيگەنسىرى ئۆز ئارا رىقابەتمۇ كۈچىيىدۇ. ئۇلەر ئۆز ئارا قوغدايدىغان مەخپىي ... دېگىنىدەك، بىر-بىرى بىلەن ئۆز ئارا قوغداشقاچ، تۇچەكلىشىشىلەر ئۆز تىلشىتا باشلىدى.

[illegible]

2. «خوتەنلىك» شايكا

خوتەن قاشتېشى قەدىمىي زامانلاردىن تارتىپ جاھانغا مەشھۇر. بۇ يەرنىڭ ئېسىل ۋە رەڭگارەڭ قاشتېشى تا بۈگۈنگىچە ئۆزىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى يوقاتماي كېلىۋاتىدۇ.

بۇ يەرگىمۇ ئۆزلىرىنى «خوتەن باغ» (خوتەنلىك شايكا) دەپ ئاتىغان ... [illegible]

[illegible]

ياشقىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنى پىدا قىلغان. ئۇلار ئاغۇ ـ تاشلار ئارىسىدىكى ئەگرى ـ توقاي، ئېگىز ـ پەس چىغىر يوللارنى يالاڭ ئاياق بېسىپ ژۈرۈپ، ھەر كۈنى ئۈچ قېتىم قاتناپ، 30 نەچچە يۈەن ئاپاۋەت قىلىدىكەن.

ھە، ئۆزىنى «خوتەن باڭ» دەپ ئاتىغان «خوجايىنلار» ئەينە شۇنداق يوللار بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان-تەرى بەدىلىگە باي بولۇۋالغان. كېيىنرەك بۇ «خوتەنلىك شايكىلارنىڭمۇ» چاۋىسى چىتقا يېيىلىپ، سىرى پاش بولۇپ، بۇ يەردىن ئىزىنى يوقاتتى... ئامما بەرى بىر، بىرى كەتسە، ئورنىغا يەنە باشقىسى كېلىدۇ. «خوتەنلىك شايكىلار» كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ «جاڭسۇلۇق شايكىلار» كەلدى.

ئەندى گەپنى ئەشۇ «جاڭسۇلۇق شايكىلاردىن» باشلايلى!

نىڭ ئۆزىگە ئەق 11 مىڭ يۈەن پايدا قالغان بولىدۇ.

3. شەئنشى باغىنىڭ زارى

«بىزنى ئىراق شەئنشى ئۆلكىسىدىن كەلگەن دوتلەرمىكىن، دەپ ئويلاپ قالماڭ. ياق، بىزمۇ ھېچ كىمدىن قالمايمىز. ئادەم ئالداشمۇ، ھايانكەشلىك قىلىشمۇ خۇداغا شۈكرى قولىمىزدىن كېلىدۇ. راستىنى ئېيتسام، ئۆتكەن ژىلى مىڭغا يېقىن ئادىمىمىز بىلەن جاۋ دېگەن بىر ژىگىتنىڭ باشچىلىغىدا خوتەنگە كەلدۇق. شىنجاڭنىڭ (ئۇيغۇرستاننىڭ ـ تەھرىرات) قۇملۇق چۆل-جەزىرىلىرىنى پىيادە بېسىپ ئۆتۈپ، كۆزلىگەن مەنزىلىمىزگە يېتىپ كەلگىچە كۆرمىگىنىمىز كوپ بولدى. قاتتىق بوران چىقسا قۇمغا كۆمۈلۈپ قالىمىز، كۈن قىزىپ كەتسە، تونۇرنىڭ ئىچىدە ژۈرگەندەك بولۇپ، دەم ئالالماي قالىمىز. ئۇسساپ ـ چاڭقاپ كەتكەندە يە

دۇ. باشلىغىمىز جاۋ موشۇنداق ھىلە-مىكىرلەر بىلەن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شىنجاڭدىن (ئۇيغۇرستاندىن ـ تەھرىرات) 50 توننا قاشتېشىنى ئېلىپ چىقىپ، ئۇلارنى ئوڭايلا چىمقتۇردى. بۇنىڭدىن قانچە پايدا ئالدى، ئۇنىسى بىزگە نامەلۇم. ئەيتەۋۇر ھەر قېتىمدا بىزگە مىڭ يۈەندىن ئىش ھەققى تولەپ تۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن جاۋ ئۇزاق ۋاقىت يوقاپ كەتتى. ئۇنىڭ نەگە كەتكەنلىگىنى بىلمەيمىز. كېيىن ئاڭلىساق، شىئەن شەھىرىدە قاشتېشى بىلەن ياسىغان زىننەت بۇيۇملىرىنى ساتىدىغان بىر دۇكان ئېچىۋاپتۇمىش. ئۇ كاززاپ بىزنىڭ كۈچىمىزدىن راسا پايدىلىنىپ بېيىۋېلىپ، بىزنى تاشلاپ كېتىپتۇ!...».

4 خەنەلىكلەرنىڭ سىرى

خەنەلىكلەر باشقىلارغا قارىغاندا بۇ دىيارغا ئەڭ بۇرۇن چىققان قېرى قاسقىرلاردىن بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ (ئۇيغۇرستاننىڭ ـ تەھرىرات) گوزەل قاشتېشىغا بىرىنچى بولۇپ قول سالغانلارمۇ ئەشۇلار. ئۇلار بۇ دىيارغا چىقىپ، تورت-بەش ژىل ئوتمەيلا يۈز توننادىن ئوشۇق قاشتېشىنى ئىچكىرىسىگە ئېلىپ كەتكەن. بۇ تەخمىنەن شىنجاڭنىڭ (ئۇيغۇرستاننىڭ ـ تەھرىرات) بىر ژىللىق قاشتېشى مەھسۇلاتى بىلەن باراۋەر. ئەشۇ تاشلارنى ئۇلار تيەنجىڭ، ئاڭگو، خەبەي ئۆلكىلىرىگە ئاپىرىپ، ئەچچە ھەسسە قىممىتىگە سېتىپ، راسا پۇل قىلدى.

بىلگەنلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، قاشتېشىنى قېزىشتا ۋە ئۇنىڭ بىلەن ھايانكەشلىك قىلىشتا خەنەلىكلەر ئەڭ ئەشەددىي، ئەڭ ئائىنساپ ئىكەن. ئۇلار ھەر خىل رەزىل ئۇسۇللار بىلەن قاشتېشىنى قېزىپ ئېلىشنىڭ تاشايىنىدا كىشىنىڭ خىيالىغا كەلمەس قۇۋلۇق ـ شۇملۇق بىلەن پۇل تېپىپ، مىللىونېر بولۇۋالغان.

تەكشۈرۈش چىڭىپ قالغاندىن كېيىن، تاشلارنى پويېزد بىلەن ئېلىپ مېڭىشقا ئىمكانىيەت قالمىغان چاغدا ئۇلار تاشنىڭ ھەر بىر توننىسىغا ئون مىڭ يۈەن تولەش شەرتى بىلەن پولشىنىڭ ئېغىر ژۈك ماشىنىلىرىنى كىراغا ئېلىپ، يوشۇرۇن يوللار ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بارغان. بۇ تاشلارنى ئۇز يېرىدە كىلوگراممىنى 2 يۈەندىن 5 يۈەن ئارىلىغىدا سېتىۋېلىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردە 10 يۈەندىن 12 يۈەنگىچە ساتقان.

بۇلارنىڭ ئىچىدە لىيۇ فامىلىيەلىك بىر باشلىقسىماننىڭ يالغۇز ئۆزىلا موشۇ تەخلىتتە تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ كوزىنى بوياپ، بىر ژىلدا ئىككى قېتىم قاتناش بىلەن 40 مىڭ يۈەن ئاپاۋەت قىلغان.

مۇنداق مىساللارنى باشقا گۇرۇھلاردىنمۇ كوپلەپ كەلتۇرۇشكە بولىدۇ. ئامما «ئوغرىلىق ـ تۇۋى خورلۇق» دېگىنىدەك، ئۇزاققا بارماي ئۇلارنىڭ كوپچىلىگىنىڭ سىرى پاش بولۇپ، قولغا چۈشىدۇ. بەزىلىرى بولسا كوپ زىيان تارتىپ، ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ.

كوئنلۇن قوينىدىكى بىباھا تەبىئەت بايلىقىنى تالان ـ تاراج قىلغان خۇمپەرلەرنىڭ بەزىلىرى تۇتۇلغان بولسا، بەزىلىرى تېخىچە ئۆز ئىشىنى داۋام قىلماقتا ...

ھېكايەمنى موشۇ يەردە توختىتىمەن. ئامما يەنە ئۇرغۇن سوزلەر قالغاندەك تۇرىدۇ. سوز بۇ يەرگە كەلگەندە ھاياجانلىق ئىلكىدە قەشقەر ۋىلايەتلىك ۋالى مەھكىمىسىنىڭ يىنىدىكى گېولوگىيە باشقارمىسىنىڭ باش ئىنژېنېرى چىڭ خۇڭ شىڭ نىڭ شانلىق سىماسى ۋە ئۇنىڭ ۋەتەن غەزنىسىگە قوشقان ئۇلۇغۋار ھەسسىسى خىيالىمنى چۇلغاۋالدى.

مەن مەزكۇر ئوچېرىگىمنى شۇ ئادەمگە ئېيتقان بىر دانا سوزى بىلەن يەكۇنلىمەكچىمەن: «قەشقەرنىڭ يەر ئاستى بايلىغى ئىنتايىن مول. دەل موشۇنىڭ ئوزى كەمبەغەللىكتىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىن ـ بىر ۋاستىسىدۇر. ھەي، ئادەملەر! بايلىق ئاپىنىڭلارنىڭ ئاستىدا تۇرىدۇ. يوقسۇزچىلىقتىن زارلىنىپ «ئالتۇن پىيالىدە» تىلەمچىلىك قىلىپ ژۈرمەڭلار! قەددىڭلارنى رۇسلاپ، بەلنى مەككەم باغلاپ شۇ غەزنىلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىڭلار!».

خىتاي تىلىدا چىقىدىغان «مىڭ ۋۇ ژوجا» ژۇرنالىنىڭ 1990 ـ ژىل، 6 ـ سانىدىن قىسقارتىپ تەرجىمە قىلغان يۈسۈپ خوجا.